

El castell de guadalest, cristians, moriscos i marquesos

Enric BALAGUER

*Una pàtria tant petita
que la somnio completa.*

Pere Quart

1. La geografia, els noms

La vall de Guadalest està formada per la serra d'Aitana, i per la de Serrella, que continua amb la de Xortà, el Tossal Redó i l'Almèdia fins arribar a Callosa d'En Sarrià. Al centre de la vall hi ha el riu Guadalest, que després unit al riu Algar desemboca a Altea. Ara, al centre de la vall hi ha el pantà —construït entre 1953 i 1971— que abasteix d'aigua bona part de la comarca.

La serra d'Aitana, màgica i potent, té una altura de 1558 metres. La seua etimologia, segons Joan Coromines, està relacionada amb el nom llatí de *montana edetana*: la muntanya dels edetans (una tribu ibèrica). D'*Edetana* evoluciona > *Aetana* > *Aitana*. Els habitants de la vall l'anomenem *Itana*. I al segle XIX, en algunes escriptures de propietat de gent que tenia trossos de terra a la serra, es parla de les Itanes, segon el testimoni de Josep Martines. Per als íbers les muntanyes eren llocs sagrats i açò donaria més raó, si de cas, a la hipòtesi de Joan Coromines. Un altre nom íber és Confrides, o potser derive del gòtic *Gundifridus* (segons Meyer-Lübke). El nom de Serrella, fa pensar en un derivat diminutiu de serra, la serreta, i per oposició a la d'Aitana —la gran—, seria la serra menuda. També podria ser una assimilació catalana del nom àrab *Jeroles* que portava el castell que hi ha al cim.

En el nom de Guadalest s'ha volgut veure un origen àrab (*wada*, riu, i *est*, guarda); però Joan Coromines insisteix en el nom de *Godalest* (molt documentat a l'Edat Mitjana, en la *Crònica* de Ramon Muntaner, per exemple). *Godalest* seria el nom germànic, transmés pels mossàrabs, de *Gutiliscus* que es referiria a vall dels gots, vall dels cristians. També podria derivar del nom *wad al-lasht*, una construcció àrab basada en un nom llatí anterior, que voldria dir “riu de les pedres”, en proposta de Bosch Vilà.

La toponímia de la vall delata una fortíssima petjada àrab: els noms dels pobles Benimantell, Beniardà, Benifato, Abdet (*d'abid*, ermita i l'adjectiu plural derivat, devots); i també la toponímia menor: Alberca (de l'àrab *birka*, bassa), Albirec (*birak*, el plural de *birka*, llacunes), Gines (en àrab, hortes), Xerc (llevant), Algezira (illa)... Per tota la vall hi ha —ara són noms de partides— el que en el seu moment foren caserius moriscos: Ondara, Ondarella, Benissiclí, Gines, Benialet, Beniqueix, Atzeneta, Alfofra, Florent... A Gines, el 1414 es va obtenir permís per a poder refer la mesquita; un document de finals de segle assenyala, per contra, la transformació de la mesquita en església. L'altar de l'ermita de Gines, en l'actualitat, està orientat cap al nord i la trona cap a l'est, possiblement segueix els plànols originals de la mesquita.

Foto 1. Vista de Guadalest. Manuel Pinto

2. Aitana

Durant la segona dècada del segle passat, del 1910 al 1917, es va fer la carretera que unia Alcoi i Altea. La vall de Guadalest va quedar així oberta al món després de segles de clausura, pràcticament. Des d'aleshores, una bona part de les elits intel·lectuals d'Alacant hi llogaren cases, o les construïren, per passar les temporades d'estiu. Entre aquesta *intelligensia*, cal enumerar el compositor Òscar Esplà, l'arquitecte Juan Vidal, l'economista Germán Bernácer, els pintors Emilio Varela i, més avant, Benjamín Palencia.

Òscar Esplà (1886-1976) primerament va anar a Polop, on, per a estiuejar, llogava el mas de les Fonts. Després, aquest mas serà, per recomanació seua, el lloc d'estiueig de Gabriel Miró. Perquè el músic ha pujat serra amunt i s'ha fet construir una casa arran de la bassa que hi ha a la font del Molí d'Ondara (Benimantell). En un moment donat, serà l'instigador del retorn de Gabriel Miró a la comarca a passar els estius. És l'autor d'una *Simfonia Aitana* (1964). Juan Vidal (1888-1975) que fou durant molt de temps l'arquitecte de la Diputació d'Alacant, autor d'edificis tan emblemàtics com el palau de la Diputació d'Alacant, la casa Carbonell de l'Esplanada o l'Hospital Provincial (ara seu del MARQ), acudeix també a la vall. Va comprar un petit mas, el Clot del Pi, a Benimantell, i després de reformar-lo, hi va fer la seua segona residència. En vendre's una casa al costat, en el mateix Clot del Pi, la va fer comprar a Germán Bernácer (1883-1965). De Juan Vidal, cal ressenyar, a banda del llegat arquitectònic, la seua producció poètica popular, composicions publicades sovint en llibrets de fogueres, com "Arròs caldós alacanti" o "Coca amb tonyina".

Però la figura més destacada de l'*aitanisme*, va ser Gabriel Miró, fill de l'enginyer que va dissenyar la carretera Alcoi-Callosa que va recórrer els pobles de la vall durant els primers anys del segle XX. Va conèixer la vall de Guadalest i es va inspirar en diversos testimonis i experiències per escriure obres com *Hilván d'escenas*, una novel·la sobre la família Torres Orduña del Castell de Guadalest, que l'autor va rebutjar i no va incloure en les seues Obres Completes.

Segons diu Miguel Angel Lozano, *Los inicios literarios de Gabriel Miró. Del vivir*, Alacant, Publicaciones de la Universitat d'Alacant, 2010, p. 56: "Gabriel Miró visitó, seguramente en 1902, el valle de Guadalest. Acompañando al ingeniero Próspero Lafarga, quien dirigia la construcción de la carretera que habría de sacar a ese lugar recoleto de su aislamiento. Estuvo acogido como huésped en la casa de los Orduña, habitada por la señora que le sirvió de modelo para el personaje de doña Trinidad Bermúdez; el recuerdo de este viaje volverá a parecer, además de en *Años y leguas*, en el último artículo publicado por Miró, "El turismo i la perdiz", donde ofrece datos exactos".

Fruits de la seua coneixença, encara que tirant a la Marina Alta, seran les notes que formen *Del vivir* (1903-05), un recorregut de l'autor per Parcent, Orba, la vall de Laguar en la línia del reportatge literari. I, sobretot, la comarca apareix a *Años y Leguas* (1928), fruit de la seua estada a Polop durant els estius des de 1920 a 1928. Aquest obra parla de Polop, de la gent i dels llocs, i recorre posteriorment els pobles de la vall de Guadalest (i també Tàrbena, Bolulla, Fageca, Famorca i altres) i culmina amb la crònica de l'ascensió a Aitana. (En teniu un fragment a l'antologia). Enric Valor (Castalla 1911- 2000) situa dues de les seues novel·les en Aitana: *L'ambició d'Aleix* (1960) i *La idea de l'emigrant* (1982). (També en teniu un fragment, de la primera, a l'antologia).

3. El Castell

Els veïns del Castell de Guadalest sempre hem anomenat el poble "el Castell". I està dividit en dues parts: la Plaça (on vivien els cristians) i el Raval (on vivien els mudèjars). El pas d'una part a l'altra es fa a través de la Costera el Portal. Rebatejada com Costera Gabriel Miró.

En la Costera el Portal es troba la penya del Campanar, que té la singularitat d'estar separat de l'església, per una raó simple: perquè puguen sentir-se les campanes al poble i a tota la vall. Només passar el Portal, hi ha la casa Gran o Casa Orduña. Ara rehabilitada i que dóna accés al castell de l'Alcossaiba. L'Alcossaiba era el castell dels marquesos de Guadalest.

Dalt, en la part més elevada de la roca, hi ha les restes del castell de Sant Josep, que era el castell reial. Actualment hi ha el cementiri, amb una capella xicotiua entre les ruïnes del castell. Un ràpid recompte dels cognoms de la gent enterrada dóna com a cognoms més sovintejats: Balaguer, Ponsoda, Escortell, Pont, Soler, Gadea, Santacreu, Bellvert, Solbes, Pascual.

La família d'Orduña acudí a la vall el 1488, i foren moliners del senyors. Després ocuparien llocs de responsabilitat (alcaide del castell, justícies, procuradors dels marquesos...) i varen anar fent patrimoni i acumulant poder fins arribar a convertir-se en els autèntics senyors feudals del poble. El darrer descendent —Torres-Orduña— va morir el 1934. El 1994 la casa va ser adquirida pel poble.

Al recinte de la plaça, hi ha una presó del segle XII i un aljub per a proveir d'aigua els habitants del castell. La part de la plaça que mira al nord-est s'anomena l'Alcalà on hi ha la penya de l'Alcalà —popularment anomenada el Purot. Aquesta torre de vigilància, té una bona visió del castell situat a Serrella, i també del d'Aguiar —popularment Penya el Castellet—, així com del de Confrides o Alfroja —popularment anomenat “Cua del Bacallar”. També, dins del recinte, hi ha l'església, que es va reconstruir el 1734. Durant la Guerra Civil va ser cremada i, finalment, es construí de nova planta el 1962.

4. Els moriscos, terratrèmol, bandolers

El Castell de Guadalest —i tota la vall— fou territori mudèjar i morisc. Va ser un centre de resistència d'ençà de la conquesta cristiana, amb l'aixecament d'Al Azraq, derrotat el 1278. També durant el segle XVI, amb freqüents xocs armats, assalts, represàlies. Fins i tot, un dels capitosts de la rebel·lió que va provocar el decret d'expulsió, el 1609, Amet Al Millini (o Mellini), era del Castell. Segons diuen A.Mas, Josep Mas i Jaume Noguera en l'esplèndid estudi sobre els moriscos, *La senda de l'èxode* (2009), els insurrectes, a les muntanyes de Laguar, “proclamaren rei un morisc dit Mellini que era natural de la Vall de Guadalest, d'uns cinquanta anys, moliner de professió, però que passava tres mesos a l'any esquilant ovelles”.

El 1248, hi ha constància de tenir 82 habitants cristians. Durant els segle XIII i XIV el Castell estigué vinculat a famílies com els Sarrià, els ducs de Gandia i els Cardona. Sanxo de Cardona fou el primer marquès de Guadalest, el 1543, i va ser jutjat i condemnat per la Inquisició el 1563, per ajudar els moriscos.

Deixant de banda l'expulsió dels moriscos i la repoblació de les terres del marquesat de Guadalest i de la baronia de Confrides (Veg. Diversos Autors, *Benimantell. La Vall de Guadalest, 1611-2011, Ajuntament de Benimantell*, 2011.) que va suposar un segon naixement, en repassar la història del poble hi ha tres fets que esborronen. El primer és la matança de moriscos a Polop, el 18 d'agost de 1521. Els agermanats varen prometre als mudèjars refugiats al castell que no els passaria res si es batejaven. Uns vuit-cents hi accediren —sembla que ho feren amb graneres i amb l'aigua de la sèquia de Xirles— i després varen ser degollats. Bona part d'aquests, ara ja moriscos, eren de la vall de Guadalest. Josep Lozano descriu aquest fet a un capítol de la novel·la *Crim de Germania*.

El segon fet terrible es va produir el 1644. Un terratrèmol va desmembrar la penya del castell de Sant Josep en un ramat de roques boges. Nosaltres les hem anomenades sempre les Penyes, però en alguns documents apareixen com el Cantalar. La penya més alta, on encara hi ha restes d'edificacions, s'anomena la penya el Cullerot, perquè segons conten, la criada del castell es va quedar amb el cullerot en la mà cridant com una trastornada en el moment del fet. Tota la gent fugí del poble i sembla que va tardar a tornar-hi. Els habitants varen deixar el Santíssim Sagrament de l'església a l'era —pronunciem la era—, a l'entrada del poble. Un monòlit, anomenat la Capelleta, ho recorda.

Foto 2. Vista del castell des de l'aparcament. Manuel Pinto

El tercer fet colpidor s'esdevingué el 5 d'abril de 1708, durant la guerra de Successió. El Castell, el varen ocupar sis-cents miquelets —soldats de l'exèrcit maulet. I segons uns, de manera fortuïta, a parer d'altres premeditada, es va pegar foc al polvorí. El resultat: cent persones —la immensa majoria maulets— varen morir.

El Castell és també la història d'unes famílies senyorials catalanes: els Sarrià, els Cardones, i una d'usurpadora: els Orduña, procedents de Navarra, que varen anar fent-se, a poc a poc, amb les possessions del marquesat. Fins i tot, varen aconseguir l'estatus de noblesa, al·legant que en els fets del 1708 s'havien cremat els documents que ho acreditaven. La vall, però sobretot el poble, manifesta un gran solatge de caciquisme. Ha estat potser l'aspecte més destacat de la història de la comarca, juntament amb la de la Marina Alta.

Un aspecte importat de la història de la vall, tot i que no el podem abordar ací, és la qüestió del bandolerisme. Durant el segle XVII va ser molt conegut Joan Ponsoda, un roder de Benimantell que va arribar a tenir un exèrcit de 300 hòmens. El fenomen va perdurar durant el segle XVIII, XIX i principi del XX. Alguns bandolers com Mitjana (Castell de Castells) i Pinet (Finestrat) foren summament populars. La literatura oral manté viva molta producció llegendària de les bandositats. També es troben reflectides en bona part de les obres dels autors que han escrit inspirant-se en la comarca, des de Gabriel Miró a Enric Valor i, ben especialment, en la de Bernat Capó.

5. Antologia de textos

Gabriel Miró, *Hilvàn de escenas*, 1903

Él ve aquel valle grandioso habitado por figuras secas, afligidas por la miseria y el abandono, dobladas bajo la pesadumbre de un poderío sufrido ya por tantas pretéritas generaciones.

Foto 3. Torre del castell de Guadalest.
Manolo Pinto

Foto 4. Torre- campanari. Manolo Pinto

Y aquellas almas que sólo contienen ciego, servil acatamiento a una Señora, Religión, Moral, el todo para ellas, aquellas almas han podido ser generosas, llenas de tolerancia, sanas, espléndidas como el paisaje que sus cuerpos recorren; pero insensiblemente se han atado al capricho de señores y caciques.

Gabriel Miró, Años y leguas, 1928, "Imágenes de Aitana"

Guadalest. Las gentes de la vall se ponían la ropa de domingo, se quitaban el cerro del sombrero, bajaban la voz y la cabeza esquilada cuando venían a Guadalest. Una rampa por el borde de un jardín escalonado. Las rosas, los jazmines, los nardos, sin nadie. Unas palmeras que han crecido en el claustro de breña, y el fondo de dos azules; azul celeste y azul Mediterráneo, un Mediterráneo de urna de consola de los señores de Guadalest. Túnel con puertas clavadizas y poyo de cal. Encima un balcón cavado. Galerías que corren por rocas verticales, donde se descuelgan los cactus, los algarrobos. Torres Orduña miraba desde allí las leguas y los siglos de su heredamiento...

... cuando Sigüenza, en el amanecer de Aitana, tuvo esa emoción de hombre edénico, se produjo en su torno el aroma del árbol relacionado con las imágenes del Paraíso. Aitana no se parecía al Paraíso de la lámina III de don Francisco Alemany, ni al de sir Henry Rawlinson; pero, de haberlo recordado todo, se esenciaba de tradiciones "adámicas" en un lugar

tan desemejante del concepto clásico del Paraíso; y así, la sensación era más pura; tanto, que quedó poseído de un presentimiento de felicidad, y más hondo, el de su límite, el de la muerte, rodeado de la permanencia impasible de Aitana (...) Y recordó Sigüenza que la hija de Bonhom había plantado un árbol del Paraíso en su portal, y el árbol se secó.

Enric Valor, *L'ambició d'Aleix*, 1960

No era tard, no, per a gaudir de l'Aitana. La veritat és que hi sentia la mateixa i-lusió que d'infant. Llavors em corprenia la veu callada i serena de les altes amplàries i l'adustesa del desert pelat; admirava les seues gegantines nueses. Tant de veure-la de lluny, tant de desitjar tenir-la sota els meus ulls, sota els meus peus, quan era minyó havia arribat a pensar—millor, a imaginar— l'Aitana com un miratge que s'hauria d'esvair. (...) Guaitava els cingles grandiosos oberts en la carena immensa; les planes despullades per la tramuntana i el ponent; les matetes desconegudes, com terres remotes, criades davall les neus duradores i els sols abrasadors. L'aire estranyament prim, les diafanitats miraculoses i aquella sensació de vitalitat ferma que anava cada volta més...

Joan Fuster, *Viatge al País Valencià, Obres Completes III*, 1971 (1ª edició en castellà, 1962).

Entre l'Aitana i la Serrella, musculoses, imposants, s'estén la Vall de Guadalest, i enmig d'ella, com una petit exabrupte geològic, independent, brota l'embarcada seguretat del poble. És una postal perfecta. El penyal aïllat sembla una fortalesa: Guadalest s'estreny en la replaça del seu cim, amb les roques enormes fent el paper de muralla. Cal entrar per un túnel forçat en la pedra. La boca sembla un casalot, amb el seu arc de mig punt i el seu emblanquinat discret. Junt a ella, "un prisma de pedernal", i al damunt, valent, abocat al buit el campanar. El poble és gairebé un sol carrer, de casetes humils, i d'allò que queda del castell és aprofitat com a cementeri. Talús, construcció militar, vilatge semblen cosa d'artifici, decorat de pessebre. Des dels seus balcons, el panorama abraça tota la muntanya—blava, ocre, grisa— del nostre camí: Aitana sempre, la seua frontera Serrella, i fins el Bèrnia, que sorgeix del costat del mar.

Bernat Capó, *Espigolant pel rostoll morisc*, 1980, "Guadalest, entre monument i mercat"

—Alguns de vostés va conèixer el senyoret?
 —No, però hem sentit parlar molt del seu temps i de les seues coses i, la veritat, és millor no haver-lo conegut i deixat quiet el mort.

Ja no insistirem més sobre el tema, perquè està clar que no resulta gaire agradable als contertulians. La por és una cosa capaç de transmetre's de generació en generació i, encara que en aquest moment es respira llibertat a la vall, sempre hi resta un pòsit, mescla de temor i superstició, que s'estableix a les artèries, i igual que el maleït colesterol, no deixa que la sang circule amb fluïdesa.

Josep Maria Espinàs, A peu pel Comtat i la Marina, 1998

Tancat dins el roquissar, Castell de Guadalest és un poble d'una gràcia natural extraordinària, que ara ha maquillat el seu caràcter amb els tòpics estètics que deuen ser més eficaços i s'ha castellanitzat com cap altre poble d'aquestes valls. Cada casa és una botiga.(...) La gent dels autocars, vermella de la platja, va amunt i avall tafanejant-ho tot, desfilant davant l'estesa de sandàlies, gorres de colors, collarets de totes les mides i matèries, i qui es podia imaginar que hi hauria aquestes empentes pels estrets carrers de Guadalest. És molt fàcil pensar que, sense tot això, Guadalest seria bellíssim. La veritat és dura: sense tot això, Guadalest seria un poble en procés de despoblació, com tants altres. (...).

El mirador sobre la vall és esplèndid. D'aquí estant es veu, a sota i ben a prop, l'embassament de Guadalest, i cap a ponent, vall amunt, Beniardà i Benimantell, que és on esperem dormir avui, i més enllà Confrides, ja en el punt més alt i muntanyós de la vall, al peu del coll que permet passar

Foto 5. Vista del Castell de Guadalest. Manolo Pinto

a la comarca del Comtat. Només hi ha una cosa més impressionant que aquest panorama: veure, com ho farem des dels primers graons de la serra d'Aitana, com s'alça, al centre de la vall, aquesta sobtada crispació de pedra, on ara som, concreta com un puny.

6. Bibliografia

(Sobre moriscos)

DIVERSOS AUTORS, *Benimantell. La Vall de Guadalest, 1611-2011*, Ajuntament de Benimantell, 2011.

LOZANO, Josep. *Crim de Germania*, València, Ed. 3 i 4, València, 1980.

MIRA, Joan Francesc, *Vida i final dels moriscos valencians*, Bromera, Alzira, 2009.

MAS, Antoni, Josep MAS, Jaume NOGUERA, *La senda de l'èxode*, Macma, 2009.

(Sobre la història del Castell)

DE LAS MORAS DEL HOYO, Antonio José. *Guadalest: paisaje e Historia*, Ajuntament de Guadalest, 1998.

(sobre orígens dels noms)

BARCELÓ TORRES, Mª Carmen (1982) *Toponimia àrabica del País Valencià. Alqueries i castells*. Diputació de València - Ajuntament de Xàtiva.

BOSCH VILÀ, Jacinto (1963) "Notas de toponimia para la historia de Guadalest y su valle" *Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos* (Granada) XII: 47-74. Reimprés a *Sharq Al-Andalus: Estudios mudéjares y moriscos* (Terol) 3: 201-230, 1986.

COROMINES, Joan (1989-1997) *Onomasticon cataloniae*, Curial Edicions Catalanes - Caixa de Pensions, Barcelona.

RUBIERA MATA, María Jesús i DE EPALZA FERRER, Mikel (1985) *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*. Ajuntament de Benidorm – Universitat d'Alacant.

(Obres literàries)

CAPÓ, Bernat. *Espigolant pel rostoll morisc*, Ed. 3 i 4, València, 1980; una altra edició en Bullent, València, 1999.

ESPINÀS, Josep Maria. *A peu pel Comtat i la Marina. Valencians, catalans, mallorquins i moriscos*, La Campana, Barcelona, 1998.

MIRÓ, Gabriel. *Hilván de escenas*, Alicante, Instituto Juan Gil-Albert, 2004.

MIRÓ, Gabriel. *Años y leguas*, 1928; hi ha una traducció al valencià d'Enric Valor el 2004, Editorial Denes, València.

VALOR, Enric. *L'ambició d'Aleix*, Tàndem, València, 1960, 1982, 1995.

VALOR, Enric. *La idea de l'emigrant*, Editorial Gregal, València, 1982, 1987.